

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кафедра історії Східної Європи

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Перший проректор
проф. Ю. В. Холін

“ _____ ” _____ 20__ р.

Робоча програма навчальної дисципліни

«Південне порубіжжя Російської держави в XVI-XVII ст.»

_____
(назва навчальної дисципліни)

спеціальність (напря́м) _____
032 історія та археологія

факультет _____
історичний

2016/2017 навчальний рік

Програму рекомендовано до затвердження вченою радою факультету
(інституту, центру)

“ _____ ” _____ 20__ року, протокол №__

РОЗРОБНИКИ ПРОГРАМИ: Кушнар'єв С. С., к. і. н, доц.

Програму схвалено на засіданні кафедри
Історії Східної Європи

Протокол від “ _____ ” _____ 20__ року №__

проф. Духопельников В. М.
В. о. завідувача кафедри _____

_____

(підпис)

_____

(прізвище та ініціали)

Програму погоджено методичною комісією
історичного

назва факультету, для здобувачів вищої освіти якого викладається навчальна дисципліна

Протокол від “ _____ ” _____ 20__ року №__

доц. Тумаков О. І.
Голова методичної комісії _____

_____

(підпис)

_____

(прізвище та ініціали)

ВСТУП

Програма навчальної дисципліни «Російські міста у XVI – на початку XX ст.» складена відповідно до освітньо-професійної (освітньо-наукової) програми підготовки

магістр

(назва рівня вищої освіти, освітньо-кваліфікаційного рівня)

032 історія та археологія

спеціальності (напряму)

1. Опис навчальної дисципліни

1.1. Мета викладання навчальної дисципліни

Метою викладання навчальної дисципліни є висвітлення процесу колонізації території Поля в XVI- XVII ст., соціального складу порубіжних міст-фортець, служилої структури їх населення, форм землеволодіння та користування, повсякденного життя люди в умовах порубіжжя.

1.2. Основні завдання вивчення дисципліни

Завдання дисципліни полягає в тому, щоб після завершення вивчення програмного матеріалу студенти повинні знати та уміти наступне:

- основні джерела з історії південних регіонів Російської держави;
- основні віхи заселення південних регіонів Російської держави та Слобідської України в XVI- XVII ст.;
- соціальну структуру і служилу ієрархію населення порубіжних міст-фортець;
- напрямки та склад колонізаційних потоків;
- основні події, пов'язані з будівництвом оборонних смуг в XVII ст., боротьбою населення із зовнішнім ворогом;
- вміли давати історичну характеристику основних міст регіону;
- володіли знаннями з еволюції форм служилого землеволодіння;
- застосовувати методи просопографічного та генеалогічно дослідження при вивченні соціальної структури південноросійського суспільства.

1.3. Кількість кредитів

4 кредити

1.4. Загальна кількість годин

120 годин

1.5. Характеристика навчальної дисципліни	
Нормативна / за вибором	
Денна форма навчання	Заочна (дистанційна) форма навчання
Рік підготовки	
5-й	-й
Семестр	
10-й	-й
Лекції	
32 год.	год.
Практичні, семінарські заняття	
год.	год.
Лабораторні заняття	
год.	год.
Самостійна робота	
88 год.	год.
Індивідуальні завдання	
год.	

2. Тематичний план навчальної дисципліни

Розділ 1. Освоєння південних регіонів Російської держави в XVI ст.

Тема 1. Вступ до спецкурсу. Теоретична основа курсу

Предмет, об'єкт, завдання, географічні і територіальні межі. Терміни (порубіжжя, фронтир, Поле, діти боярські, помістя, вотчина, повіт, корпорація і т.п.). Періодизація курсу. Методологічна база. Практичне значення курсу.

Тема 2. Джерела до вивчення південних регіонів Росії. Колонізація Поля в історіографії.

Формування діловодства системи приказів, особливості документо- та фондоутворення. Класифікація джерел. Документи Разрядного приказу: склад та характеристика. Документи Помісного приказу: склад та характеристика. Документи приказних ізб. Заселення Поля в дорядянській історіографії (Д.М. Багалій, І.М. Міклашевський, І.Д. Беляєв). Радянська історіографія колонізації Поля (О.А. Новосельський, В.П. Загоровський, А. Г. Слюсарський). Формування російсько-українського порубіжжя в сучасній історіографії (А.І. Папков, В.М. Глазєв, Д. О. Ляпін). Американська теорія «фронтиту» та її використання на матеріалах Поля.

Тема 3. Територія Поля в політиці Московської держави, Кримського ханства, Орди, Литви і Польщі в XVI ст.

Територія Поля в планах Московської держави щодо оборони південних рубежів. Боротьба зі Степом. Зовнішня політика Литви та Польщі (Речі Посполитої) щодо включення степових регіонів у власні кордони. Виникнення козацтва, бровники, севрюки.

Тема 4. Політика Росії щодо приєднання, заселення та оборони південних рубежів у 2 п. XVI ст. Будівництво міст-фортець.

Криза у відношеннях Москви і Криму. Занепад та реорганізація станичної і сторожової служби в 1571 р. Діяльність М. Воротинського і М.Ю. Романова. Політика Ю. Годунова щодо будівництва міст-фортець. Зведення Курську, Лівен, Воронежу, Осколу, Валуйок, Цареборисова. Заселення регіону. Господарська діяльність на території Поля: юрти і ужожаї.

Розділ 2. Південне порубіжжя Російської держави в XVII ст.

Тема 1. Колонізація порубіжжя в XVII ст.

Південне порубіжжя в роки Смути. Колонізаційні потоки. «Зведенці» та «самосели». Реорганізація станичної і сторожової служби в 1621-23 рр. Будівництво Белгородської засічної смуги в 1630-50-ті рр. Будівництво Ізюмської засічної смуги в 1670-80-ті рр. Торська укріплена лінія. Монастирська колонізація краю.

Тема 2. Соціальна та служила структура населення порубіжних міст-фортець та повітів. Особливості формування російських і українських повітів.

Місто і повіт: утворення, адміністративні функції. Шляхи заселення порубіжних міст та формування повітів навколо них. Місто-повіт і місто-фортеця. «Служилий город» і його структура. Категорії служилого населення: козаки, стрільці, діти боярські, люди пушкарського чину тощо. Заснування населених пунктів. Внутрішня колонізація. Неслужилі елементи суспільства. Черкаси.

Тема 3. Еволюція форм служилого землеволодіння та землекористування.

Землекористування в новозбудованих містах. Формування служилого землеволодіння на теренах Поля до створення Белгородського полка (до 1658 р.). Помістя і вотчина. Формування помістя однодворчеського типу. Поняття «однодворець», «сябр». Еволюція еліти землевласників, їх роль у заселенні краю. Оклад і дача.

Тема 4. Боротьба порубіжного населення із зовнішнім ворогом.

Причини, форми та методи татарських набігів на південні регіони Росії в XVII ст. Форми самоорганізації та методи боротьби із зовнішнім ворогом населення прикордонних регіонів. «Воровські» черкаси та поляки.

Тема 5. Влада і суспільство в умовах порубіжжя. Особливості побуту і повсякденне життя служилих людей.

Соціальні та економічні наслідки Смути. Особливості взаємовідносин влади і суспільства в умовах порубіжжя. Формування служилої еліти ті її участь і управління містом. Розпад «служилого города». Служба як головне заняття служилих людей: озброєння, служила організація. участь у війнах. Служили люди в умовах мирного часу. Населені пункти Поля: особливості розселення, корпоративний принцип заселення. Село, «деревня» і починок. Церква і служилі люди. Промисли. Откуп. Побут за матеріалами сказок і переписів. Генеалогія представників служилих людей.

Тема 6. Слобожанщина як історико-культурний регіон. Слобідські козацькі полки.

Заселення Слобожанщини. Формування кордонів. Російські та українські повіти. Заснування Чугуєва, Салтова, Печеніг, Ізюму тощо. Формування слобідських полків. Принципи адміністративного поділу та розміщення населення. Військова справа та повсякденне життя.

3. Структура навчальної дисципліни

Назви розділів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб.	інд.	с.р.		л	п	лаб.	інд.	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Розділ 1. Освоєння південних регіонів Російської держави в XVI ст.												
Тема 1. Вступ до спецкурсу. Теоретична основа курсу.		2				6						
Тема 2. Джерела до вивчення південних регіонів Росії. Колонізація Поля в історіографії.		4				6						
Тема 3. Територія Поля в політиці Московської держави, Кримського ханства, Орди, Литви і Польщі в XVI ст.		4				8						
Тема 4. Політика Росії щодо включення, заселення та оборони південних рубежів в 2 п. XVI ст. Будівництво міст-фортець.		4				10						
Разом за розділом 1	44	14				30						
Розділ 2. Південне порубіжжя Російської держави в XVII ст												
Тема 1. Колонізація порубіжжя в XVII ст.		2				8						
Тема 2. Соціальна та служила структура населення порубіжних міст-фортець повітів. Особливості формування російських і українських повітів.		4				10						
Тема 3. Еволюція форм служилого землеволодіння та землекористування.		4				10						
Тема 4. Боротьба порубіжного населення із зовнішнім ворогом.		2				10						

Тема 5. Влада і суспільство в умовах порубіжжя. особливості побуту і повсякденне життя служилих людей.		2				10							
Тема 6. Слобожанщина як історико-культурний регіон. Слобідські козацькі полки.		4				10							
Разом за розділом 2	76	18				58							
<i>Усього годин</i>	120	32				88							

4. Індивідуальні завдання

Опис розвитку та утворення окремої адміністративно-територіальної одиниці південного порубіжжя в XVI-XVII ст. (реферат).

5. Методи навчання

Лекція, застосування комп'ютерних технологій.

6. Методи контролю

Контрольна робота.

7. Розподіл балів, які отримують студенти

Приклад для екзамену

Поточне тестування та самостійна робота											Разо м	Екземе н	Сума
Розділ 1				Розділ 2							40	60	100
T1	T2	T3	T4	T1	T2	T3	T4	T5	T6	ІНЗ			
3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	10			

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності протягом семестру	Оцінка за національною шкалою	
	для екзамену	для заліку
90 – 100	відмінно	зараховано
80-89	добре	
70-79		
60-69	задовільно	
50-59		

1-49	незадовільно	не зараховано
------	--------------	---------------

8. Методичне забезпечення

Комп'ютер, мульти-медійний проектор

9. Теми рефератів

1. Південне порубіжжя в Смутні часи початку XVII ст.
2. Служили люди південного порубіжжя: життя та служба.
3. Проблема розпаду «служилого города» в історіографії.
4. «Діти боярські» - проблеми інтерпретації соціальної групи в історіографії XVIII-XXI ст.
5. Військова справа слобідських козацьких полків.
6. Монастир південного порубіжжя як землевласник та поміщик.
7. Служиле землеволодіння в російських та українських повітах Слобожанщини.

10. Рекомендоване методичне забезпечення

Базова література

1. Александров В.А. Организация обороны южной границы Российского государства во второй половине XVI–XVII вв. / В.А. Александров // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М.: Наука, 1979. – С. 159–173.
2. Багaley Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багaley. – М., 1887. – 614 с.
3. Важинский В. М. Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (по материалам южных уездов). – Воронеж, 1974. – 232 с.
4. Глазьев В. Н. Структура власти в городах-крепостях «на Поле» в конце XVI века / В. Н. Глазьев // Исторические записки. – Воронеж. – 1997. – Вып. 2. – С. 5–16.

5. Епифанов П.П. Войско и военная организация / П.П. Епифанов // Очерки русской культуры XVII в. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – Ч.1. – С.336–380.
6. Загоровский В. П. Общий очерк истории заселения и хозяйственного освоения южных окраин России в эпоху зрелого феодализма (XVI век – начало XVIII века) / В. П. Загоровский // История заселения и освоения Воронежского края в эпоху феодализма. – Воронеж, 1987. – С. 3–23.
7. Загоровский В. П. Белгородская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1969. – 304 с.
8. Загоровский В. П. Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1980. – 239 с.
9. Загоровский В. П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке / В. П. Загоровский. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. – 272 с.
10. Зенченко М. Ю. Южное российское порубежье в конце XVI – в н. XVII вв.: (опыт государственного строительства) / М. Ю Зенченко. – М: Памятники исторической мысли, 2004. – 223 с.
11. Любавский М. К. Историческая география России в связи с колонизацией / М. К. Любавский. – М., 1909. – 256 с.
12. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века / А. А. Новосельский. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 448 с.
13. Папков А. И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века) / А. И. Папков. – Белгород: Константа, 2004. – 352 с.
14. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х.: Харьковское книжное издательство, 1964. – 460 с.
15. Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии / М. Н. Тихомиров. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 583 с.

16.Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. – К.: Вид-во ВУАН, 1932. – 189 с.

Допоміжна література

1. Глазьев В. Н. Противоборство в степном пограничье в 20–40-е годы XVII века: русские и татары / В. Н. Глазьев // Исторические записки. Научные труды исторического факультета Воронежского государственного университета. – 2010. – Вып. 10. – С. 5–16.
2. Демидова Н.Ф. Эволюция структуры русского городского казачества XVII в. / Н.Ф. Демидова // Реализм исторического мышления. Проблемы отечественной истории периода феодализма. Чтения, посвященные памяти А.Л. Станиславского. – М., 1991. – С. 71–72.
3. Козляков В. Служилый "город" Московского государства XVII века (От Смуты до Соборного уложения) / В. Козляков. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2000. – 208 с.
4. Ляпин Д. А. Из истории обороны южных рубежей Российского государства в середине XVII в. / Д. А. Ляпин // Исторические записки ВГУ. – Вып. 13. – Воронеж. – 2007. – С. 34–43.
5. Ляпин Д. А. Колонизация Центрального Черноземья в конце XVI – начале XVII вв. / Д. А. Ляпин // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История. – Новосибирск, 2009. – С. 12-31.
6. Мизис Ю.А. Население южнорусского города в XVII–XVIII вв. (на примере Тамбова) / Ю.А. Мизис // Феодализм в России. – М., 1985. – С. 160–164.
7. Папков А. И. Содержание терминов «черкасы» и «люди литовские», использовавшихся в российском делопроизводстве XVII веке / А.И. Папков // Белоруссия и Украина: история и культура. – Вып.4. – 2011. – М.: ТЕЗАУРУС. – С. 83–113.
8. Скобелкин О. В. Служилые люди южного фронта: особенности землевладения, земельной и сословной политики государства во второй половине XVII в. / О.В. Скобелкин // Вестник ВГУ. Серия: История, Политология, Социология. – 2013. – № 1. – С.58–65.

Питання до іспиту

1. Дорадянська історіографія колонізації Поля.
2. Заселення території Слобідської України в працях Д.І. Багалія.
3. Концепція колонізації в працях М.С. Грушевського та його учнів.
4. Праці церковних істориків з історії заселення південних рубежів Росії (Ф. Гумілевський, А. Болховітінов та ін.)
5. Історична географія та проблема колонізації в працях М. Любавського.
6. Представники радянської історіографії з проблем колонізації південних регіонів.
7. В.П. Загоровський як дослідник історії заселення та оборони Центрального Чорнозем'я.
8. Військова історія краю в працях О.А. Новосельського.
9. Сучасна російська та українська історіографія проблеми: основні напрямки, представники, проблеми та тенденції.
10. Політика московського уряду щодо території Поля в XVI ст.
11. Документи московських приказів як джерела з історії колонізації Поля.
12. Особливості землеволодіння південноросійських монастирів. Їх роль в заселенні та господарському освоєнні краю.
13. Становлення станичної та сторожової служби. Реформа 1571 та 1621-23 рр. М. Воротинський та М.Р. Юрьев.
14. Проблема датування будівництва міст-фортець.
15. Служила структура південноросійського міста/повіта.

16. Діти боярські та їх роль в управлінні, заселенні та господарському розвитку міст.
17. Соціальна структура порубіжного суспільства. Служиле, тягле і нетягле населення.
18. Еволюція служилого землеволодіння в XVII ст.

19. Будівництво Белгородської засічної смуги: причини, періодизація, хід будівництва, основні міста.
20. «Заповідні міста».
21. Заселення території «за чертой» в сер. XVII ст.: основні напрямки та склад колонізаційних потоків.
22. Основні типи поселень на території Поля. Періодизація заселення краю.
23. Слобідська Україна: територіальні межі, часи заселення, особливості соціального та етнічного складу населення.
24. Будівництво Ізюмської засічної смуги: періодизація, причини, хід будівництва, основні укріплені пункти.
25. Торська укріплена лінія.
26. Слобідські козацькі полки: виникнення, склад, служба.
27. Черкаси «воровські» та служилі. Черкаське землеволодіння.
28. Однодворці як соціальна група населення порубіжжя. Формування однодворської общини.
29. Типи фортифікаційних споруд південного порубіжжя. Методи боротьби населення із зовнішньою загрозою.
30. Чугуїв та Харків: головні міста Слобожанщини. Заснування, населення, розвиток.